

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ОДЕСИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

В статтє говорится о заселєннї южного края Россійской имперіи различными группами населения (греки, евреи, армяне, немцы, болгары, поляки), о путях их прибытия в регион, о конфессиональной принадлежности, экономическом состоянии колоний и политике российского правительства, а также рассматривается определение понятия "национальное меньшинство".

In the article talked about settling of south edge of the Russian empire by the different groups of population (Greeks, jewries, Armenians, Germans, Bulgarians, Poland), about the ways of their arrival in a region, about confessions belonging, economic state of colonies and policy of the Russian government, and also determination of concept "national minority".

Поняття "національна меншина" до сьогодні не є повністю визначеним у наукових колах. У зв'язку з цим слід виходити з того, що національна меншина включає певну групу громадян країни (або не громадян, які постійно проживають на її території), яка поступається в чисельному відношенні решті громадян, не займає домінуючого місця у суспільстві, що обумовлює відстоювання цієї групою своїх політичних прав і встановлення засобів юридичного захисту. Означена група є достатньою для впливу на політичне життя регіону компактного проживання національної меншини або країни в цілому. Залежно від політики держави щодо національних меншин (асиміляційної чи плюралістичної) відбувається її самовідтворення і розвиток, а до цього відповідно формується позиція щодо держави. Важливою ознакою національної меншини є також те, що вона прагне зберегти свої особливості в мові, культурі, релігії, для чого створює спеціальні інституції, національно-культурні центри, освітні або благодійні товариства тощо.

Вже у XV – XVI ст. розпочалося захоплення земель, які Московська держава вважала для себе життєво необхідними. Приєднані території використовувалися в якості джерела сировини та постачання продуктів харчування. Будь-які прояви непокори суворо каралися. Поряд із цим, з метою кращої асиміляції підкорених народів уряд шукав співробітництва з лояльними представниками панівних верств того чи іншого народу, які пізніше були інтегровані та прийняті до аристократії імперії.

Для обґрунтування своєї агресивної політики в офіційних документах російський уряд широко використовував релігійні та місіонерські гасла. Це, наприклад, просвітництво "бусурман" (Казанське та Астраханське ханства); захист одновірців (Грузія, Вірменія, Україна, Польща); викорінення язичництва, навернення до "справжньої віри" та впровадження просвітництва (Північний Кавказ, Сибір).

Заселення Південної України проводилось з метою створення як економічного, так і військового кордону, який водночас мусив відігравати роль плацдарму для подальшого просування на Південь.

У зв'язку з цим, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на території Південної України сформувався багатоетнічний склад населення, який складався, у тому числі, з представників національностей, що становили значну частку населення Одеси – греки, євреї, вірмени, німці, болгари, поляки.

Шляхи їхнього прибуття до регіону були різними. Грецьке населення Одеси позначалося від самого початку існування міста наявністю представників різних соціальних прошарків. Заможні греки приїздили сюди в якості торговців, головним чином з метою заробити на торгівлі хлібом. Поряд із цим, частина греків залишилася у місті внаслідок створення, а згодом – ліквідації грецьких військових одиниць – батальйону, дивізіону. Протягом певного часу вони мали статус військових поселенців. Поляки і євреї були мешканцями Правобережної України, приєднаної до імперії внаслідок розділів Речі Посполитої. Безпосередньо до Одеси та навколишніх територій вони потрапляли внаслідок особистих торговельних інтересів. Євреї, крім цього, ще до утворення міста, були мешканцями невеликих сіл поблизу Хаджибейської фортеці. Отже, євреї були або "внутрішніми мігрантами", або навіть місцевими мешканцями. Вірмени, так само, як і поляки, прибували до Одеси, в основному, за власним бажанням через торговельні інтереси, користуючись дозволом імперського уряду на переселення з Григоріополлю, Туреччини та окремих частин Російської імперії.

Представники болгарської етнічної спільноти потрапляли на територію Одеси частково внаслідок самостійної міграції з турецької території, частково внаслідок заохочення з боку царського уряду й утворили тут, в основному, колоністський стан. Переселення німців і утворення їхніх колоній було цілком урядовою справою. Проте на територію міста з навколишніх колоній вони прибували вже за власною ініціативою.

Важливим показником правового стану національної меншини є її право на використання рідної мови та здобуття освіти.

Освітня система Російської імперії протягом XIX ст. була спрямована на те, щоби тримати підданих у покорі престолу; реалізувалось це за рахунок зв'язку освіти з православною церквою.

У програмах державних приходських училищ, у державній гімназичній освіті та університетах були відсутніми дисципліни, які стосувалися б вивчення мов "іногородців" або інших представників неросійської людності.

На матеріалах міста Одеса яскраво простежується політика російського уряду щодо національних меншин відповідно до їхньої конфесійної приналежності, у тому числі в галузях права на освіту та права на користування рідною мовою. Так, представники православних конфесій – греки й болгар – користувалися певними пільгами порівняно з представниками неправославного населення, особливо у першій половині XIX ст. Греки та болгар мали право на користування рідною мовою та на отримання освіти рідною мовою, що закріплювалося на законодавчому рівні.

На відміну від греків, одеські болгари спрямовували більшість своїх зусиль на допомогу балканським болгарам, а не на розвиток болгарської освіти саме в Одесі.

Протягом другої половини XIX ст. політика уряду змінюється у бік більш суттєвої асиміляції. Проте в цей час, завдяки окремим меценатам, освіта греків та болгар у державних навчальних закладах підтримувалася шляхом надання стипендій.

На рівні уряду чинилися певні перешкоди щодо вірменської (вірмено-григоріани), польської (римо-католики) та німецької (лютерани) релігійної освіти. Вони не отримували ніякої державної допомоги; відбувалися постійні зволікання з виділенням земельних ділянок для будівництва шкільних закладів; вимагалася звітна документація, як те було заведене для світських навчальних закладів, чим порушувалися закони та традиції згаданих конфесій. Уряд, таким чином, намагався постійно контролювати неправославні навчальні заклади.

Освітні заклади світського характеру (наприклад, німецьке реальне училище св. Павла) були позбавлені тих прав, які надавалися державним освітнім закладам того ж рівня. Показовим є те, що з метою отримання цих прав німецькому реальному училищу необхідно було відмовитися від німецької мови навчання і перейти на російську.

Всі навчальні заклади представників національних громад утримувалися власним коштом – за рахунок, переважно, заможних членів громади, пожертвувань, відрахувань відсотків від прибутків комерційних закладів. Зокрема, на надання прав німецькому реальному училищу, навіть коли воно відмовилося від німецької мови викладання, уряд погодився лише за умови, що утримання його візьме на себе євангелічно-лютеранський приход.

Найбільш обмеженими в правах, у тому числі й на освіту, в Російській імперії були представники іудейського віросповідання – євреї, що офіційно закріплювалося законодавчими актами. В останній третині XIX ст. внаслідок зміни офіційної урядової політики щодо євреїв та декількох погромів, що відбулися в країні, у тому числі, в Одесі, було впроваджено невеликі відсотки на єврейське навчання у навчальних закладах усіх рівнів. Проте варто зауважити, що в Одесі, завдяки передусім підтримці місцевої влади (наприклад, М. С. Воронцов), єврейська освіта зберегла свої позиції.

Ситуація з конфесійною приналежністю національних меншин в Одесі частково відображала загальноімперську конфесійну політику. Це відбивалося передусім у ставленні до православних народів – греків та болгар. Грекам навіть надавалися гроші на будівництво церкви без необхідності повернення. Між виникненням громад та реалізацією декларованого права на свободу віросповідання проходило відносно небагато часу.

Російський уряд вміло використовував греко-болгарські розходження: церкви, що відкривалися в болгарських колоніях, від початку були орієнтовані не на Константинополь, а на Москву, що виходило із загального контексту російської політики стосовно представників неросійських народів і дозволяло набагато краще контролювати, у тому числі у конфесійному плані, болгарське населення.

Стосовно німецької лютеранської та вірменської національних громад Одеси політика була не такою сприятливою. Дозволу на будівництво храмів тут доводилось чекати набагато довше. "Державний кошт" був тільки позикою, яку необхідно було повертати, що відрізняло німців-протестантів від, наприклад, православних греків. Коштом прихожан будувалася і вірменська церква. Уряд Російської імперії турбувався щодо збереження або впровадження панівної ролі православної церкви на новопридбаних землях, а, отже і про підтримання її прибутків на належному рівні.

Деякі відмінності у порівнянні із загальнодержавною політикою мали місце у правовому становищі римо-католиків та іудеїв: ставлення до них в Одесі було більш лояльним, ніж в інших регіонах імперії. Іудеї при цьому лишались, як вже згадувалося, найбільш обмеженими в правах порівняно з представниками інших конфесій.

До економічної діяльності національних меншин будь-якого віросповідання уряд Російської імперії ставився більш прихильно, ніж до їхньої релігійної або освітньої діяльності. Пояснювалось це, безумовно, тим, що торговельні заклади та промислові підприємства, впроваджені представниками національних громад в Одесі, приносили певні прибутки. Уряд цим активно користувався: надання урядових позик під певні відсотки від прибутків було звичною справою, хоча й прикривалось іншою фразеологією.

Правове становище болгарської, грецької, німецької національних меншин Одеси щодо їх промислової та торговельної діяльності, регулювалось державними законодавчими актами в залежності від інтересів уряду.

Стосовно осіб іудейського віросповідання уряд проводив подвійну політику – сприяння розвитку їхньої економіки поєднувалось з утриманням єврейської економічної ініціативи в певних межах, щоб запобігти конкуренції православному населенню. Це відбивалось в обмеженні єврейської економічної діяльності, як в галузі аграрній, так і промисловій, "межею осілості"; у наданні переваги християнам за рівних умов тощо. Ставлення уряду до одеських євреїв було більш ліберальним, що забезпечувалося суттєвою підтримкою їхньої економічної діяльності місцевою владою.

Внутрішнє самоврядування в межах національних громад міста Одеса та навколишніх територій відбивалося у декількох формах, які дещо змінювалися протягом XIX ст. Для першої половини століття характерними були торговельні товариства (поляки), кагали та об'єднання навколо синагог, наприклад "Святое погребальное братство", "Общество для посещения больных" и "Неугасимая лампада" (євреї), ремісні об'єднання з власними управлінськими структурами (німці), комісія в межах магістрату (греки). Протягом століття, у зв'язку із змінами у політиці уряду, відбуваються зміни й у системі внутрішнього самоврядування національних меншин на території Одеси. У другій половині XIX ст. осередками національного життя, які певною мірою здійснювали управлінські функції, були релігійні установи, частково цехові організації (німці, євреї) та благодійні товариства (німці, євреї, греки, поляки, болгари).

Важливим показником правового стану національної меншини були також можливості для її представників брати участь у самоврядуванні на рівні населеного пункту, зокрема міста.

Представники національних громад Одеси, особливо єврейської, грецької та німецької брали досить активну участь у системі міського самоврядування. Вони були серед гласних міської думи після реформи 1863 р. Найбільшим було їхнє представництво в діяльності купецької, міщанської та ремісної управ.

Уряд Російської імперії намагався не допустити представників інших народів, особливо "іновірців" до участі у владних структурах. Цим обумовлена невелика доля їхніх представників у магістраті Одеси вже в першій половині XIX ст.

В середині століття відбувається певне покращення становища національних меншин щодо представництва у місцевій владі. Протягом другої половини XIX ст. уряд поступово зменшує представництво у владі нехристиянських народів – головним чином, євреїв та мусульман. Щодо представників християнських неправославних конфесій – лютеран, римо-католиків, то формальних заборон щодо їхньої участі у місцевому самоврядуванні не існувало.

Особи, які належать до національних меншин, реалізують свої права в певних організаційно-правових формах, закріплених у відповідних законодавчих актах тих держав, де вони мешкають.

Першим спеціальним документом незалежної України, в якому визначались основні засади її етнополітики, стала Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.). Вона проголосила рівноправність всіх етнічних складових українського суспільства, зокрема: рівні політичні, економічні. Соціальні та культурні права; заборону дискримінації за національною ознакою; зобов'язання держави щодо створення належних умов для розвитку всіх національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя; право на громадські об'єднання. Саме на реалізацію Декларації прав національностей України 25 червня 1992 р. було ухвалено закон України "Про національні меншини в Україні" [1].

Закон містить визначення самого поняття "національна меншина" як групи громадян України, "які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою". Закон окреслив права національних меншин: право на національно-культурну автономію (користування і навчання рідною мовою, вивчення рідної мови в державних навчальних

зкладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб в літературі, мистецтві, засобах масової інформації), право обирати або призначатися на рівних засадах на посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого та регіонального самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях; право на збереження життєвого середовища в місцях їх історичного і сучасного розселення; право вільно обирати та відновлювати національність; право встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими організаціями за межами України, отримувати від них допомогу. Отже, закон зафіксував конкретні права меншин за винятком права на заснування національно-територіальних одиниць [2].

Національні меншини як складова частина українського народу є повноправними учасниками та суб'єктами політичного процесу. Конституція України створює для цього загальні передумови, проголосивши народ з усією його національною багатоманітністю носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні. З теоретичної точки зору національні меншини, які проживають на терені країни, за наявності культурних, побутових відмінностей, різних форм ментальності у процесі свого взаємозв'язку набувають системної єдності, трансформуючись у певну організаційну цілісність. Остання являє та проявляє себе зовні спільними інтересами і вступає у взаємозв'язок з державою. При цьому слід зазначити, що будь-яка організація має певну структуру, навіть у тому випадку, коли ця структура ніким не затверджена та нікому невідома. Структура буде життєздатною лише тоді, коли вона функціонує на основі використання природного потенціалу самоорганізованої системи, з урахуванням її власних законів [3].

Література:

1. Трощинський В. Правове регулювання розвитку національних меншин України // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 8. – К, 1999. – С. 126 – 137.
2. Рафальський О. О. Поняття "національна меншина" в етнополітичному дослідженні // Наукові записки ІПіЕНД. – 1999. – Вип. 8. – С. 176 – 183.
3. Римаренко Ю., Волошин Ю. Конституційно-правові засади національно-культурної автономії національних меншин в Україні: Проблеми теорії та практики // Вісник Академії правових наук. – 2001. – № 2. – С. 42 – 48.